

Лариса Моїсєнко¹, Інна Стародубцева²

¹ Красноармійський індустріальний інститут, філіал ДНТУ, Україна

² Донецький інститут залізничного транспорту

Української державної академії залізничного транспорту, Україна

ХРИСТИЯНСЬКІ ЦЕРКОВНІ СПОРУДИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (друга половина XIX – початок XX століття)

У статті розглянуто процес будівництва церковних споруд християнських конфесій південно-східної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Матеріал висвітлює статистику храмів, парафіяльну мережу, особливості перебудови та внутрішнє оздоблення церков.

Актуальність проблеми. В сучасних умовах визначення національно-культурних орієнтирів постала гостра потреба критичного вивчення та переосмислення церковної спадщини України в її окремих регіонах.

Більшість церковних споруд другої половини XIX – початку XX ст. південно-східної України в роки антирелігійної політики було зруйновано. Будівництво нових храмів і відновлення церковних інституцій сучасності потребують додаткового вивчення архівних джерел. Зазначений підхід залучає дослідження з церковно-історичного краєзнавства до кола пріоритетних напрямків у складі національної науки.

Мета даної статті – з'ясувати процес будівництва і утримання церковних споруд та функціонування церковних інституцій в південно-східній Україні, визначити кількість храмів, майновий стан, розбудову парафіяльної мережі. В підсумку це сприятиме поглибленню наукового бачення ролі і місця церкви в розвитку культури регіону.

Об'єктом дослідження визначено церковні споруди південно-східної України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Предметом дослідження* обрано процес функціонування церковних інституцій різних конфесій південно-східного регіону в історико-культурологічному контексті.

Історіографія питання. Перші праці з історії окремих церков і монастирів Російської імперії з'явилися в середині XIX ст. [1], [2]. Їх авторами виступали духовні ієрархи – працівники єпархіальних консисторій. У 80-х роках XIX ст. дореволюційні науковці у своїх роботах дослідили історію деяких старовинних монастирів і церков [3], [4]. На початку XX ст. особливості будівництва церковних споруд розпочали висвітлювати у працях загального характеру [5-8].

За радянської доби кількість праць, присвячених проблемі, порівняно незначна. Це пов'язано з тим, що в ці роки в історичній науці панувала концепція, яка визначала церковні споруди як вороже явище [9], [10]. Атеїстичний характер праць характеризувався як науково обґрунтований. Проте праці радянських часів містять певний фактичний і статистичний матеріал.

Зміни в суспільно-політичному житті України у 1980-х роках створили передумови для більш об'єктивного аналізу теми релігії і церкви. В першій колективній праці («Русское православие: вехи истории») науковці намагалися визначити напрямки діяльності церкви і оцінити протиріччя церковної історії [11].

Із проголошенням незалежності України вітчизняна історіографія підійшла з нових позицій до оцінки церкви в Україні [12]. Так, написані історії окремих єпархій – Кате-

ринославської і Харківської [13], [14]. На жаль, працю Ю. Скалозуб з історії Катеринославської єпархії можна вважати лише науково-популярною.

Саме у цей період в історичній науці вперше виникає поняття «південно-східна Україна». Були запропоновані різні варіанти визначення даної території. Так, П. Лаврів відносив до неї Донецьку і Луганську області [15]. Проте колектив редакції «Історія міст і сіл Української РСР» зараховує до регіону також Дніпропетровську область. Автори цієї статті пропонують до краю, окрім вже вказаних трьох областей, віднести частини Запорізької і Харківської.

Отже, південно-східна Україна за часів імперії у церковному розподілі охоплює Катеринославську єпархію, південну частину Харківської та захід Донської (Таганрозький округ). Лютеранські церкви краю підпорядковувалися Санкт-Петербурзькому консисторіальному округу, римо-католицькі – Катеринославському і Бердянському деканатам Тираспольської єпархії.

На сучасному етапі історіографії почалося систематичне вивчення питань з церковно-історичного краєзнавства. Зокрема, православним церквам присвятили свої наукові статті історики: О.О. Шкрібітько, П.В. Яковенко, Л. Яруцький, Г. Копил та інші [16-20]. Теми церкви у римо-католиків Приазов'я і менонітів Придніпров'я торкалися історики О.А. Дингес і С.І. Бобильова [21], [22].

Отже, незважаючи на значну кількість сучасних досліджень з історії церкви, зазначена тема потребує доповнення і узагальнення в межах всього регіону. Крім того, церковні споруди неправославних конфесій науковцями не вивчалися.

Результати дослідження. У другій половині XIX – на початку XX ст. у південно-східній Україні високими темпами зростала промисловість. Водночас збільшувалась чисельність населення. Це спонукало до створення розгалуженої мережі церковних інституцій. Невід'ємною частиною культурного і духовного життя кожної релігійної общини були церковні споруди, на утримання яких припадала значна сума коштів, що мала церква – від 25% до 45%.

Враховуючи важливу роль православної церкви в укріпленні самодержавства, царський уряд сприяв збільшенню кількості храмів. Так, у 1876 р. в Російській імперії було 620 соборів і 38 302 церкви [23]. У південно-східній Україні діяли 22 собори і 1586 церков: у Катеринославській єпархії – 10 і 422, Харківській – 11 і 794, Донській – 1 та 370 [23].

Будування церковних споруд у регіоні продовжилось і надалі. Вже у 1897 р. в Катеринославській єпархії кількість парафіяльних церков зросла до 482 [6, с. 170]. У 1898 р. у Таганрозькому окрузі Донської єпархії було 96 храмів [24].

У 1900 р. кількість парафіяльних церков у Катеринославській єпархії склала 552, Донській – 619 і Харківській – 692 одиниці [25]. Отже, за 24 роки (1876 – 1900) кількість храмів збільшилась у Катеринославській єпархії на 156 споруд (з 396 до 552), Донській – на 249 (з 370 до 619). Зменшення церков в Харківській єпархії було пов'язано з тим, що її керівництво, спираючись на постанову Синоду від 1869 р. «Про зрівняння сільських парафій та скорочення деяких з них», активно закривало невеликі храми [26], [27]. Таким чином, за другу половину XIX ст. у Харківській єпархії зникли 201 парафіяльна церква, у Катеринославській – лише 53 [25], [26]. Надалі цей процес було призупинено.

На початку XX ст. зріст кількості православних храмів у південно-східній Україні продовжився, а у Харківській єпархії відновився. Так, у 1903 р. в Донській єпархії вже було 689 церкви, у 1906 в Харківській – 11 соборів і 932 церкви, у 1908 в Катеринославській – 10 і 591 [28-30]. У 1910 р. у Харківській єпархії кількість храмів склала 968 [31]. Серед них: 11 соборних, 34 при монастирях і 41 при закладах, 814 парафіяльних і 4 єдиновірних, 5 домових і 24 на цвинтарях, 14 приписних і 21 дзвіниця. У 1914 р. в Катеринославській єпархії діяли 750 храмів [32, с. 450]. А саме: 11 соборних церков, 625 парафіяльних, 64 при закладах і 17 при монастирях та 33 приписних.

Отже, за 10 років ХХ ст. (1900 – 1910 рр.) у Харківській єпархії кількість церков збільшилась на 276 одиниць (з 692 до 968), за 14 років (1900 – 1914) у Катеринославській – на 198 (з 552 до 750). В цей час одна церква обслуговувала близько двох тисяч парафіян південно-східної України, що було у два рази нижче за 80 – 90-і роки ХІХ ст. Тоді один храм приходився більш ніж на чотири тисячі прихожан. Незважаючи на це, за розрахунками єпархіального керівництва кількість церков у першому десятилітті ХХ ст. вважалася недостатньою.

Кількість монастирів на теренах південно-східного регіону на початку ХХ ст. також збільшилась. Зокрема, у Харківській єпархії за 10 років (1900 – 1910) чисельність монастирів зростає з 10 (5 чоловічих і 5 жіночих) до 13 (7 чоловічих та 6 жіночих). У 1916 р. їх кількість становила 16 (10 чоловічих та 6 жіночих) [31].

Найстарішим чоловічим монастирем у південно-східній Україні можна вважати Святогірську Гуртожитну Успенську пустинь [3], [4]. Точна дата її заснування досі не встановлена, але відомо, що у ХІV столітті вона діяла [18]. Найстарішим жіночим був Хорошевський Вознесенський монастир (1656) [30, с. 25]. Його було закладено на місці існуючого з ХІІ ст. храму. Ці дві обителі знаходилися в Харківській єпархії.

Одним з наймолодших православних чоловічих монастирів була Спасіва пустинь. Місцем її заснування обрали селище Борки у Харківській єпархії на Курсько-Харківсько-Азовській залізниці [31]. 17 жовтня 1888 р. тут сталася аварія царського потягу. Російський імператор з родиною «в чудовий спосіб» врятувалися. На згадку про це заснували Спасів скит, який з початку підпорядковувався Святогірському монастирю [30, с. 25]. На землі, яка була виділена селянами села Соколово, 18 червня 1889 р. була здійснена закладка, а 20 серпня – освячення храму на 500 осіб. На будівництво необхідних приміщень для пустині було виділено 70 000 крб. Святогірським монастирем, 10 000 крб. пожертвувала М.І. Шеховцова на утримання храму, 30 000 крб. – мешканці Москви. У 1905 р. Спасів скит було визнано самостійною інституцією. До двох дерев'яних церков закріпили 258 десятин землі та 1200 крб. капіталу. На чолі Спасіва монастиря став ігумен Родіон. Тоді ж налічувалося 17 монахів і 14 послушників.

Наймолодший Знаменівський жіночий монастир (Катеринославська єпархія) заснували у 1903 р. [29, с. 26]. Його у 72-річному віці очолила випускниця Одеського інституту благородних дівичь, ігуменя Єлизавета (в миру Катерина Павлівна Василенко).

Слід відзначити, що будівництво храмів в краї мало свою специфіку. Найбільше церков було побудовано в другій половині ХІХ ст. – 49% від загальної кількості храмів, на початку ХХ – 17%, монастирів – 45% і 29% відповідно. Зокрема, у Маріупольському повіті у другій половині ХІХ ст. збудували 53 церкви (62% від загальної кількості будівель), на початку ХХ – 19 (22%), Бахмутському – 26 (31%) і 24 (29%), Старобельському – 76 (53%) і 15 (10%) відповідно [29], [30], [32].

За динамікою будівництва церковних споруд регіону в зазначений період вийшли в лідери ті повіти, в яких найбільш швидко засновували підприємства важкої металургії, машинобудування тощо. Це було пов'язано з рішенням, прийнятим у 1892 р. на спільному засіданні губернатора, гірничопромисловців Півдня Росії і єпархіального керівництва. Воно стосувалося обов'язкового будівництва церков на копальнях, де чисельність населення дорівнювала двом тисячам.

Задля будівництва, перебудови і ремонту храмів південно-східної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залучалися кошти з різних джерел: прихожан, приватних осіб і установ, підприємців і комерсантів. Переважно використовували кошти прихожан (55%) [29], [30], [32]. У Старобельському повіті цей показник склав 87% [30]. Так, на будівництво Преображенської церкви (1886) у містечку Юзівка робітники і службовці Новоросійського товариства півроку відраховували по копійці з кожного заробленого карбованця [33, с. 102]. По 5 тисяч крб. і землю надало само товариство і

поміщик Лівен, 2 тисячі крб. – купець С.О. Лобасов. Загалом на будівництво витратили 32 тисячі крб. Лівен також подарував іконостас, виготовлений московськими майстрами.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у зв'язку з подорожчанням будматеріалів і вартості робіт замість будівництва нових церков перевагу надавали добудові та ремонту вже існуючих. Перебудовували в першу чергу дерев'яні церкви, які у Катеринославській єпархії становили 41%, у Харківській – 45% і у Донській – 58% [28], [29], [31].

Добудову храмів здійснювали за рахунок улаштування пристроїв з додатковим вівтарем – приділів. Так, Благовіщенська церква (1802) у Бахмуті мала два приділи: правий, присвячений Андрію Критському, лівий – Святому Митрофанію Воронежському. У 1872 р. було зроблено два престоли: правий присвячений Симону Богонаступнику та Ганні Пророчиці, а лівий – Святому Миколаю [32, с. 72].

Усі дії стосовно церковних споруд дозволялися з відома єпархіального і державного відомств, відповідно «Устава учреждений и статутів строительных». За порушення правил церковна громада обкладалася штрафом у розмірі 500 крб. [27, с. 7].

У будівництві і перебудові храмів регіону брали участь визначні архітектори того часу. Зокрема, у Святогірському монастирі Успенський собор збудували за проектом архітектора К. Тона, який закликав до збереження в архітектурі храмів візантійського стилю; Покровську церкву – за проектом О. Горностаєва [5], [8]. У 1893 р. архітектор П. Петровський проводив роботи з підняття вівтаря і розширення Преображенської церкви в Юзівці [34, с. 122].

На прикладі Миколаївської церкви (селище Григор'євка, Бахмутський повіт) можна показати усі вищезазначені позиції щодо перебудови і ремонту церков регіону та їх витрати. А саме: дерев'яний храм на кам'яному фундаменті побудували у 1808 р. за рахунок поміщика О. Рутченкова. У 1815, 1848 і 1868 рр. церкву ремонтували на кошти парафіян, у 1861 р. – на внески Д. Нестерової та інших землевласників (усього 563,8 крб.) [35, с. 52]. У 1873 р. за рахунок церковного старости Якова Древицького (4180 крб.) і прихожан «натурою» (будматеріали і 20 чвертей зернового хліба) храм було розширено приділами. У 1875 р. церкву відремонтували і перебудували на кошти церковного Попечительства (1000 крб.). Причому того ж року церковний староста і парафіяни на купівлю і встановлення іконостасів у бокових приділах витратили 10 193 крб. [33, с. 60]. У 1877 р., коли зробили перебудову дзвіниці за участі церковного старости Івана Древицького (1450 крб.), Миколаївська церква отримала свій остаточний вигляд. Надалі у храмі проводили лише ремонтні роботи. А саме: у 1879 р. на відновленій штукатурці накреслили зображення 12 апостолів та обличчя святих. У 1884 р. на благодійний внесок селянина Ігната Прохорова (300 крб.) і на церковні гроші (1500 крб.) оновили позолотою і реконструювали образи на головному іконостасі [33, с. 61].

Характерною для православних церков була наявність багатого начиння та дорогих предметів культу, які відрізнялися красою і були виготовлені з дорогоцінних матеріалів. Контроль за зберіганням цінностей здійснювало керівництво єпархії.

В храмах південно-східної України були особливо вшановані парафіянами церковні святині. Зокрема, у церквах Катеринославської єпархії у 1914 р. містилося більше 100 чудотворних ікон та інших святинь [29], [30], [32]. Так, в Успенській церкві (1888) міста Маріуполь зберігалася грецька святиня – старовинна чудотворна ікона Одігітрії Матері Божої, яка шанувалася з VI ст. [32, с. 203]. У Покровській церкві (1898) містечка Нікополь малися срібні образи з частиною животворящего хреста Господнього, плащаниця, Євангелія та ризи козацької доби [32, с. 194].

На території південно-східної України до середини XIX ст. сформувалась етноконфесійна палітра. В регіоні, окрім православних, мешкали старообрядці, римо-католики, лютерани, баптисти, меноніти. Віросповідання населення регіону зумовило характер культових споруд – костьолів, кірх, молитовних домів.

У 1841 р. на території, яка трохи виходила за межі південно-східної України, в німецьких поселеннях діяли 28 молитовних домів [22, с. 150]. А саме: у менонітських округах – Молочанському і Хортицькому – 8 і 5 споруд. В той час, як у колоністських округах – Молочанському, Бердянському, Йозефстальському та Маріупольському – діяли 5, 4, 3 і 3 молитовних домів відповідно.

У 1867 р. в Харківській єпархії існували 1 римо-католицький костюол, 4 споруди розкольників і 1 протестантський молитовний дім [36, с. 368]. У Катеринославській єпархії діяли 5 костюолів, 5 протестантських кірх, 11 вірмено-григоріанських церков [37, с. 239].

Слід зауважити, що життя римо-католицької громади краю на перший план висувало будівництво церков, які споруджували власним коштом. Першими в регіоні з'явилися костюоли у римо-католицьких колоніях. Катеринославському деканату підпорядковувалися споруди у колоніях Ямбург, Георгсбург і селищах Кам'яний завод і Дудніково [38]. Бердянському деканату – у колоніях Гроссвердері, Кайзердорфі, Готланді, Ейхвальді, Бергталі, Гринталі, селищах Мариновки, Мар'яновки, Свято-Троїцькому [38], [39].

Крім того костюоли в регіоні діяли в губернських і повітових містах. Зокрема, у Бахмуті, Маріуполі, Олександрові, Луганську, Таганрозі та інших [24], [39]. Пізніше каплиці або костюоли були побудовані в робітничих містечках Юзівці, Єнакієвому, Макіївці [39]. Так, у 1893 р. директор Новоросійського товариства А.І. Юз на орендарських вимогах виділив землю підприємства для будівництва костюола [34, с. 119]. Місце для нього було погоджено з православним керівництвом. Костюол на ім'я Святого Йосифа знаходився далеко від центру Юзівки і в двох верстах від православного храму [34, с. 142].

У 1914 р. середнє число прихожан римо-католицького костюола склало приблизно 2,5 тисячі осіб [21]. Багатство внутрішнього та зовнішнього вбрання церковних споруд залежало безпосередньо від економічної спроможності релігійної громади. На початок Першої світової війни кількість римо-католицьких громад зменшилась. У Катеринославській губернії у 1915 р. діяли тільки 16 костюолів [39], [40].

Лютерани і меноніти для своїх духовних потреб будували кірхи і молитовні доми. Засновуючи свої нові поселення у південно-східному регіоні, вони спочатку відкривали школи. Лише за наявності «деякого надлишку матеріальних засобів» релігійні громади будували церковні споруди.

Найбільш значущою у південно-східному регіоні була євангельсько-лютеранська кірха у Катеринославі, на ім'я Святої Катерини [39, с. 178], [40]. Невеликі кірхи існували у повітових містах і колоніях. Зокрема, у 1915 р. молитовні будинки діяли у колоніях Йозефстали, Людвігстали, Мірау, Кампенау, Нейгофнуті та у селищах Казенносельську, Романівці, Олександроневському, Терсанкі [38, с. 169], [39, с. 374]. Цього року менонітські молитовні будинки діяли лише у колоніях Михайлівській і Котляревській [39, с. 285], [41].

За даними на 1915 р. у Юзівці діяли по одній вірмено-католицькій і англіканській церкві, у Луганську – одна вірмено-григоріанська [33-35], [39], [41].

Стан молитовних будинків старообрядців залежав перш за все від політики уряду та економічної спроможності общини. Переважна більшість старообрядців мешкали у Слов'яносербському і Старобельському повітах. Так, за часів Катерини II були збудовані Успенська та Покровська каплиці в селі Городищі і храм в Ольховатці (Слов'яносербський повіт) [42], [43]. У 1867 р. в селищах Верхня і Нижня Сотня (Старобельський повіт) діяли дерев'яні каплиця і церква старообрядців [36, с. 294-295].

Тільки з 1905 р. старообрядницькі громади відчували економічне полегшення. У 1910 р. за їх кошти капітально відремонтували Покровську церкву в Ольховатці [43]. У 1914 р. перебудували головну для старообрядців південно-східної України Успенську церкву. На це громада витратила 10 тисяч крб. [44, с. 699]. Крім того, відремонтували Старообрядницький монастир у Катеринославі і головний Спасо-Преображенський у Городищі [39, с. 178], [44]. При останньому у 1914 р. збудували будинок для зупинки мандрівників-богомольців [44, с. 653].

Висновки

Отже, у південно-східній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. діяла розгалужена парафіяльна мережа різних християнських конфесій. Центром їх стали церковні споруди. Їх стан залежав від державної політики, статусу конфесії, економічної спроможності громади.

Загальна кількість церковних споруд в південно-східній Україні в зазначений період збільшилась. Але деякі міста і села залишились осторонь від економічно-промислових центрів краю і тому будівництво в них храмів зводилось нанівець.

Незважаючи на кризові явища, які супроводжували церковні інституції на початку XX ст., і консервативність духовенства, церковні споруди південно-східної України християнських конфесій відіграли значну роль в становленні духовної культури та цементуванні моральних устоїв населення регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри : [в 5 т.] – М. : Тип. В. Горье, 1852 – 1858. – Т. 1. – 236 с.; Т. 5. – 452 с.
2. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Екатеринослав : Типография Я.М. Чаусского, 1880. – Вып. 2. – 574 с.
3. Клеванов А. Святогорский монастырь / А. Клеванов // Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете. – М., 1865. – Кн. 2. – С. 116-141.
4. Кульжинский Г. Святогорская общежительная Успенская пустынь в Харьковской епархии / Г. Кульжинский. – Х. : Б.и., 1880. – 166 с.
5. Багалея Д.И. Из прошлого Святогорского монастыря // Очерки из русской истории / Д.И. Багалея. – Х., 1913. – Т. 2. – С. 43-49.
6. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / [под ред. С.Н. Южакова]. – СПб. : Тов. Просвещение, 1902. – Т. 9. – 794 с.
7. Горностаев Ф.Ф. Дворцы и церкви юга России / Горностаев Ф.Ф. – М. : Образование, 1914. – 92 с.
8. Фомин П. Церковные древности Харьковского края: Ист.-археолог. очерк / П. Фомин // Вера и разум. – 1913. – № 19. – С. 72-90; № 20. – С. 213-233.
9. Асеев Ю. Архітектурні пам'ятки України / Асеев Ю. – К. : Радянська школа, 1970. – 88 с.
10. Каменев С. Церковь и православие в России / Каменев С. – М.Б.и., 1929. – 161 с.
11. Российское православие: веги истории / [науч. ред. А.И. Клебанов]. – М. : Политиздат, 1989. – 719 с.
12. Олиференко В.В. Церковная архитектура / В.В. Олиференко // Донбасс. – 1994. – С. 64-83.
13. Матвиенко М. История Харьковской епархии (1850 – 1988) / Матвиенко М. – Харьков : Богослов, 1999. – 225 с.
14. Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии 1775 – 1917 / Скалозуб Ю. – Днепропетровск : Січ, 2001. – 416 с.
15. Лаврів П. Історія Південно-Східної України / Лаврів П. – К. : Укр. вид. спілка, 1996. – 206 с.
16. Дяконова Є.Б. Ікони старого Бахмута / Є.Б. Дяконова // Українська культура. – 2004. – № 9. – С. 40.
17. Копыл Г. Из истории храмов Бахмута / Г. Копыл // Библиотека журнала «Былое». – Артемовск : Артемовский краеведческий музей, 1993. – 49 с.
18. Шкрібітько О.О. До питання про дату заснування Святогірського печерного монастиря: історіографія проблеми / О.О. Шкрібітько // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – № 3/4 (33/34). – С. 18-21.
19. Яковенко П.В. Храмы Горлівки / Яковенко П.В. – Горлівка : Б.и., 2002. – 68 с.
20. Яруцкий Л. Мариупольские храмы вчера и сегодня / Яруцкий Л. – Мариуполь, 1991. – 32 с.
21. Дынгес А. Римско-католическая церковь в Приазовье в начале XX в. / А. Дынгес // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. – Донецк, 1994. – Вып. 2. – С. 107-111.
22. Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / [под ред. С.И. Бобылева]. – Днепропетровск : Арт-Пресс, 1999. – 231 с.
23. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по Ведомству Православного исповедания за 1877 год. – СПб., 1878. – Приложение. – 127 с.
24. Памятная книжка области Войска Донского на 1898 год. – Новочеркасск : Тип. областного войска Донского, 1898. – 263 с.

25. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по Ведомству Православного исповедания за 1900 год. – СПб., 1903. – Приложение. – 83 с.
26. Ведомость о сельских церквях Харьковской епархии, предназначенных приписки к другим церквям. – Харьков, 1899. – 12 с.
27. Правила и постановления, извлеченные из церковно-гражданских законов протоиереем И. Чижевским. – Харьков, 1901. – 418 с.
28. Донская церковная старина. – Новочеркасск : Тип. Донская, 1909. – Вып. 2. – 88 с.
29. Справочная книга Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1908. – 1103 с.
30. Справочная книга Харьковской епархии / [сост. И. Самойлович]. – Харьков, 1908. – 367 с.
31. Державний архів Харківської області. – Ф. 725. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 5-468.
32. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. – Екатеринослав : Тип. С.И. Барановского, 1914. – 489 с.
33. Державний архів Донецької області. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 287. – Арк. 60-61, 102-103.
34. Державний архів Донецької області. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 290. – Арк. 119-122, 142.
35. Державний архів Донецької області. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 260. – Арк. 52-53.
36. Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год. – Харьков : Тип. губернского правления, 1867. – Ч. 2. – 381 с.
37. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Екатеринослав : Тип. губернского правления, 1867. – Ч. 2. – 361 с.
38. Алфавитные списки римско-католического, евангелическо-лютеранского и евангелически-реформаторского вероисповеданий. – СПб. : Тип. МВД, 1885. – 249 с.
39. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1915 год. – Екатеринослав : Тип. губернского земства, 1915. – 520 с.
40. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1344. – Арк. 62.
41. Державний архів Донецької області. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 28.
42. Молебен в Свято-Покровском и Успенском храмах с. Городищи // Слово церкви. – 1914. – № 1. – С. 21-22.
43. Ольховатская Свято-Покровская община Екатеринославской губернии // Церковь. – 1908. – № 21. – С. 745-747; 1909. – № 43. – С. 1224.
44. Спасо-Преображенский старообрядческий монастырь при с. Городищи // Церковь. – 1914. – № 27. – С. 653; № 29. – С. 699.

Лариса Моїсеєнко, Інна Стародубцева

**Христианские церковные сооружения юго-восточной Украины
(вторая половина XIX – начало XX века)**

В статье рассмотрен процесс строительства церковных сооружений христианских конфессий юго-восточной Украины во второй половине XIX – начале XX ст. Материал освещает статистику храмов, парафиальную сеть, особенности перестройки и внутреннего убранства церквей.

Larissa Moiseenko, Inna Starodubtseva

Christian Sacral Buildings of South-east Ukraine (the second part of XIX – the beginning of XX ct.)

The process of sacral buildings construction of different christian confessions, in the south-east of Ukraine in the second part of XIX-th century – the beginning of XX-th century is considered in the article. The material deals with temples statistics, parish net, functioning peculiarities, reconstruction and inner church decoration.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2009.